

МИСТЕЦЬКА ОСВІТА: ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, МЕТОДИКА

УДК 37(09):03

DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2024.30.320970>

Ростислав Підпалій, м. Полтава

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8738-5748>

Ірина Цебрій, м. Полтава

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0844-4004>

ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ БОЛОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У статті йдеться про економічні, географічні, політичні, соціальні та культурні передумови в становленні Болонського університету. Спираючись насамперед на наукові праці італійських учених, автори показують, чому саме Болонський університет сформувався найпершим у середньовічній Європі, що послужило міцною базою для його виникнення. Аналізуючи вказані вище джерела, автори статті виділяють зворотні й зустрічні тенденції в процесі формування університету, його світського характеру. Завдяки змістовно-порівняльному методу проводяться внутрішні паралелі в розвитку двох перших європейських університетів – Болонського і Оксфордського, показано відмінності між ними. Наголошено на затребуваності випускників-професіоналів (музикантів, чиновників, суддів, лікарів) у Середні віки.

Ключові слова: *Болонський університет; освіта; «спудет»; передумови; тенденції; «семипуття»; «дев'ятипуття»; канонічне право; музика; медицина.*

Постановка проблеми. Болонський університет – один із перших університетів середньовічної Європи, остаточне формування якого датується XI століттям. Саме в XI столітті в Болоньї активно працювала «школа вільних мистецтв», де перевага віддавалася музиці як найвищому з них. Серед інших дисциплін «спудети» (студенти) вивчали римське право. Наприкінці XI

століття виник сам університет, у якому, незважаючи на нечисленне середньовічне міське населення, уже навчалось 12 тисяч «спудетів», серед яких були навіть діти коронованих осіб. Навіть на сьогодні не всі європейські університети мають таку кількість здобувачів освіти, то як же сталося так, що Болонський університет мав таку популярність у Середні віки?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематиці виникнення й сучасного стану Болонського університету було присвячено чимало публікацій. Насамперед йдеться про італійських дослідників. Так, розвитку медицини в Болонському університеті (зокрема, хірургії) присвячена праця А. Романо «Студенти і лікарі італійських університетів» («*Studenti e dottori nelle università italiane*», 2000). Процес переростання Болонської школи вільних мистецтв в університет проаналізовано в роботі М. Барбаглі, А. Коломбо і Р. Орсі «Студенти і місто. Перший звіт про студентів Болонського університету» («*Gli studenti e la città. Primo rapporto sugli studenti dell'Università di Bologna*», 2009). Про формування пріоритету болонського юридичного факультету (факультету канонічного права) йдеться у збірці статей Д. Армальді «У Болоньї між вчителями та студентами. Прагматизм інтелектуалів. Витоки та перші досягнення університетської установи» («*A Bologna tra maestri e studenti in Il pragmatismo degli intellettuali. Origini e primi sviluppi dell'istituzione universitaria, collana Antologia di storia medievale*», 1996). Затребуваності професій «вченого люду» Болоньї присвячена праця Д. Лайнса «Університет та місто: культурна взаємодія» («*Università e città: interazione culturale. Atti del Convegno di Studi*», 2000). У монографії вітчизняних дослідниць Н. Назаренко та І. Цебрій «Духовне життя країн Західної Європи в епоху Середньовіччя та раннього Просвітництва» (2021) аналізується еволюція Болонського університету впродовж тривалого періоду в розділі «Освіта Середньовіччя». Про вплив творчості папи Григорія I Великого йдеться в статті І. Цебрій «Витоки професійного християнського церковного співу: Амвросій Медіоланський і Григорій Великий» (2015). І. Цебрій у посібнику «Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя» (2007) простежила процес реорганізації кращих європейських шкіл різних напрямів в університети. Проте цілісного дослід-

ження, присвяченого передумовам і основним тенденціям у становленні Болонського університету на сьогодні немає.

Мета статті – проаналізувати передумови та основні тенденції в процесі становлення Болонського університету.

Методи дослідження: метод узагальнення, який дав змогу визначити спільне та відмінне в порівняльній характеристиці становлення Болонського й Оксфордського університетів; змістовно-порівняльний метод застосовувався для порівняння світського й духовного начал у процесі становлення Болонського університету, а також для співставлення змісту праць науковців, присвячених цій проблематиці.

Виклад основного матеріалу. Престижності Болонського університету сприяли певні передумови його виникнення. До таких передумов ми можемо віднести економічні, географічні, політичні, соціальні та культурні.

Економічні передумови, безперечно, передували, бо саме місто Болонья не виникло на пустому місці. Ще у II столітті до нашої ери тут було розташовано місто Фельсіна, яке побудували етруски як головний центр торгівлі, що пізніше став однією з римських колоній. Зі стародавніх часів тут процвітала торгівля. Місцеві купці потребували серйозних знань, щоб розбиратися в іноземних товарах і самим їх виготовляти, щоб витримати конкуренцію як на місцевому ринку, так і за межами свого міста. Болонья здавна славилася своїми шовковими тканинами, оксамитом, сукном і крепом. Але ці знання мали бути не лише практичними (Barbagli, Colombo, Orsi, 2009, с. 133).

До географічних передумов ми можемо віднести те, що місто знаходилося на перетині стародавньої Емілійової дороги, що йшла повз північного схилу Апеннін від Анкони до Пьяченци. Поруч була річка Рено з правою притокою – річкою По. Стародавні шляхи, що вели з Неаполя, Марселя, Парижа і Відня, зробили Болонью містом, яке найбільше відвідували мандрівники й купці, а також головним пунктом спілкування на Апеннінському півострові (Barbagli, Colombo, Orsi, 2009, с. 134).

Політичні передумови виникнення університету пов'язано з уходженням Болоньї на початку раннього Середньовіччя до складу Равеннського екзархату, а трохи пізніше – до влади лангобардських

королів. Зважаючи на те, що в Болоньї було чимало «освіченого люду», а королівська влада в ці часи гостро потребувала грамотних чиновників і державних службовців, погляди королів були спрямовані на Болонью. Саме тоді король франків Карл Великий надав Болоньї право вільного міста, на гербові якого з того часу майоріло слово «Свобода» (лат. – *libertas*). Болонья стала зростати насамперед за рахунок мандрівного населення і найближчих сільських поселень (Linee, 2000, с. 122).

Соціальні передумови раннього виникнення університету полягали в тому, що, по-перше, у Болоньї практично ніколи не було рабства, що позбавило місто від поступових заходів ліквідації його в Середні віки; по-друге, більшість населення була заможною, тому могла дозволити своїм дітям навчатися і навіть потребувала цього. Проте варто зазначити, що в Болоньї навчалось чимало й прибулого з інших міст люду. Привабливим було й те, що Болонья мала всі «вольності», нехарактерні для раннього Середньовіччя.

Культурні передумови раннього виникнення в Болоньї університету були визначальними. Почнемо з того, що тут діяли граматичні й риторичні школи римського зразка, тобто освіта населення була традиційною ще із стародавніх часів. Тут у VI столітті в Школі вільних мистецтв вивчали їх не сім, як згодом стало традиційним у Європі, а дев'ять. Тобто, тут почала діяти навчальна система Марціана Капели, викладена ним у «Шлюбі Філології та Меркурія» («семипуття»), а користувалася популярністю система Варрона («дев'ятипуття»). Музичне мистецтво вивчали за «Антифонарієм» папи Григорія I Великого і можна стверджувати, що в ранньому Середньовіччі тут існував музичний факультет на зразок «*Solum cantorum*» початку VII століття. Музиці навчали дітей із раннього віку і лише дуже обдарованих. Вони повинні були тримати в пам'яті величезні частини григоріанських мес. Варто відзначити, що юні музиканти «підзаробляли» для університету гроші, співаючи на похоронах знатних громадян як у Болоньї, так і за її межами (Назаренко, Цебрій, 2021, с. 104).

Серед інших дисциплін «спудети» університету вивчали й римське право. Болонський університет був забезпечений відповідними книжками, як і варіантами «Антифонарію» папи Григорія I Великого (Цебрій, 2015, с. 89). «Презумпції невинності» спочатку

Цицерона, а далі Гая і Ульпіана, юристів Римської імперії, не в одному примірнику містилися в бібліотеці університету і студенти могли вільно ними користуватися. Саме в ті часи в Болоньї й виникає система самостійної підготовки студентів, яку пізніше буде покладено в основу Болонської системи (1999 рік) (Barbagli, Colombo, Orsi, 2009, с. 96).

Першим відомим викладачем університету XI століття був Ірнерій, який, як нам відомо, блискуче читав публічні лекції з юриспруденції в 1088 році. Зазначимо, що до занять з юриспруденції допускалися й жінки (бо юридичний факультет не перебував у піклуванні церкви на відміну від музичного). Жінки приходили на лекції не лише як слухачки, але й ставали після закінчення університету викладачками, професорками. Першою з них була дочка відомого законодавця Адзо – Дота д'Акорсо, яку удостоїли університетського вченого ступеня доктора права (XII століття). Проте жінкам, які ставали на «вчений шлях», категорично заборонялося виходити заміж. Серед «спудетів» університету, як уже йшлося вище, були й діти коронованих осіб, які пов'язали своє життя з наукою (Arnaldi, 1996, с. 63).

Із XII століття поступово головним предметом університету стало римське право і сам університет у ці часи починають називати університетом канонічного права. Хоча продовжував розвиватися і медичний факультет, де вперше ще у XII столітті всупереч усім заборонам церкви проводилися розтини трупів тварин і людей (Romano, 2000, с. 139). Незважаючи на безсумнівну «першість» факультету канонічного права, відкриваються факультети філології та теології. Поступово церква починає відігравати роль арбітра в житті університету: болонський архідиякон мав бути присутнім на випускних екзаменах і контролювати видачу дипломів. Але професори університету продовжували користуватися численними пільгами в місті й за своїм становищем були зараховані до лицарів першого рангу.

1158 року німецький імператор Фрідріх I Барбаросса надав пільги усім, хто навчався на факультеті канонічного права. Майбутні «юристи» могли вільно мандрувати всіма його володіннями, а в Болоньї їх міг покарати за значні провини лише

університетський суд професорів (якщо вважав це за потрібне), або в крайньому разі – єпископ.

Університет мав особливе покровительство папи римського, тому в ньому працювало багато видатних учених. Упродовж класичного Середньовіччя тут знайшли притулок і роботу (в основному читали показові лекції) Микола Коперник, Микола Кузанський, Орландо Бандинеллі, Ульріх фон Гуттен та багато інших (Linee, 2000, с. 124).

Для того, щоб зрозуміти сутність культурних передумов, необхідно проаналізувати тенденції, що простежувалися в житті Болоньї.

Перша тенденція, яку ми виділяємо в культурному контексті становлення Болонського університету, – *це орієнтація на попередні напрацювання римської освіти*, що практично збереглася, незважаючи на віяння Середньовіччя в Болонській школі вільних мистецтв за системою Варрона. Тенденція продовжувала діяти аж до початку XI століття, доки школа не перетворилася на університет із домінуванням юридичного факультету. Навчання відбувалося латиною за рукописами та підручниками римських попередників (Цебрій, 2007, с. 16).

Наступною тенденцією, яку ми визначаємо, є *орієнтація на професійні потреби населення Болоньї*, а саме: на підготовку музикантів до міських свят, на зростання кількості чиновників, членів судової колегії, лікарів. Ця тенденція продовжувала домінувати впродовж усього класичного Середньовіччя. Проте в нових історичних умовах професори різних факультетів університету зважали й на те, що відбувалося в навколишніх містах і вносили певні зміни в свої лекції та вимоги до студентів.

Не заперечуючи значення попередніх орієнтирів у формуванні основ Болонського університету й нових вимог міста до професійної підготовки бакалаврів і магістрів, ми простежимо *зворотні та нові зустрічні тенденції*, що з'явилися в історичних, соціальних і культурних умовах класичного Середньовіччя.

Отже, на початку формування Болонського університету на базі Школи вільних мистецтв ми простежуємо три *зворотні тенденції*, які були пов'язані з попередньою римською культурою. Це *тенденція до використання граматично-риторичних (гумані-*

тарних знань), без яких громадянина (тобто вільного жителя Болоньї) загалом не могли вважати грамотним (Назаренко, Цебрій, 2021, с. 39).

Друга тенденція – використання всіх складових математичного знання (арифметика, геометрія, астрономія і музика), які вивчали на другому рівні навчання в Школі вільних мистецтв. Кому вдавалося закінчити цей рівень, могли працювати чиновниками на державній службі міста.

Третя тенденція – збереження окремих дисциплін художнього та практичного характеру (архітектура, скульптура й медицина), які вже було втрачено в загальноєвропейській традиції, – підтверджувала відносну незалежність Болоньї від Римської церкви. Те, що ця тенденція ужилася поряд з іншими традиціями Середньовіччя, свідчить про яскраво виражений світський характер болонської освіти (Linee, 2000, с. 141).

Окрім зворотних, ми прослідковуємо *зустрічні тенденції* в ранньосередньовічному освітньому просторі Болоньї. Наприклад, використовуючи прийняту поетико-музичну форму, болонські композитори для власних авторських віршів підбирали популярні в побуті мелодії або писали власну музику, що дуже нагадувала народні традиції співу. Навіть духовні наспіви цього періоду мають простонародний характер. Тобто, ця зустрічна тенденція полягала в збереженні поетико-музичної форми та зміні його змісту.

Наступна тенденція – це тенденція до поглиблення вивчення основ канонічного римського права. Якщо в Школі вільних мистецтв раннього Середньовіччя римське право вивчали в риторичній школі як додаткову дисципліну, то в Універсальній школі (тобто, Болонському університеті XI століття) ця дисципліна вже складалася з кількох частин і їй «присвятили» цілий факультет (Barbagli, Colombo, Orsi, 2009, с. 201).

Третя зустрічна тенденція – це поглиблене вивчення граматики, римської літератури та риторики, що призвело до закриття Школи вільних мистецтв і відкриття філологічного факультету. Недарма у всій середньовічній Європі Болонський університет славився не лише своїми юристами, а й філологами. Зазначимо, що навіть на кінець XIII століття в інших університетах філологічного факультету не було, а в Болоньї він уже діяв наприкінці XI століття.

Четверта зустрічна тенденція – це *тенденція до поглибленого вивчення медицини*. Вона полягала в умінні й практиці розтинів трупів тварин і людей, що значно полегшувало проведення майбутніх операцій, які робили болонські хірурги. Поглиблене вивчення медицини було також характерним і для ірландських монастирів, але там ченці більше зосереджувалися на вивченні лікувальних особливостей трав (що перейшло до них від кельтської медицини), ніж на хірургії (Barbagli, Colombo, Orsi, 2009, с. 202).

У Болоньї мала місце *тенденція до поступового переродження старих традицій навчання в новіші форми*, що почало простежуватися з IX століття. Про це вже йшлося вище, коли граматична школа об'єдналася з риторичною. Об'єднані школи посилили вивчення філології, зосереджуючи свою увагу не лише на «мовному» компоненті, а й на кращих творах латинської і грецької художньої літератури.

Навчання в Болонському університеті починалося з 15-16 років (виняток складав музичний факультет, куди набирали здібних дітей з 7-8 років, але пізніше римська курія в Болоньї перетворить його в закриту школу). У 13-14 років можна було вступати на підготовчий факультет мистецтв. Заняття в бакалавратурі тривали два роки. Тим, хто не виявив особливих нахилів до навчання, але склав усі іспити, давали диплом бакалавра. Тим, хто був здібним до навчання й хотів навчатися, необхідно було закінчити п'ятилітню магістратуру і після цього отримати дійсно гідний диплом для майбутнього працевлаштування. Таким чином, ми бачимо, що співвідношення років навчання в бакалавратурі та магістратурі в добу Середньовіччя значно відрізняється від теперішнього (Linee, 2000, с. 145).

Нам відомо, що в європейських середньовічних університетах студенти могли вільно переходити на подібний факультет іншого міста. На початку існування Болонського університету все було не зовсім так. У тому ж 1158 році німецький імператор Фрідріх I Барбаросса видав «Едикт», за яким студентам заборонялося переходити в Оксфордський університет (єдиний серйозний суперник Болонського за тих часів) під страхом публічного покарання їхніх батьків. Проте Болонський університет радо приймав оксфордських студентів і оголошував їх громадянами міста Болонья. «Едикт» Барбаросси діяв лише до кінця життя імператора.

Певний інтерес болонських студентів до Оксфордського університету пояснювався тим, що Оксфордський університет на середину XII століття практично вже сформувався і складався з окремих колегій. На відміну від факультету філології і теології Болонського університету, де вивчали лише грецьку і латинську мови, в Оксфордській граматичній колегії, окрім перерахованих мов, вивчали ще й арабську та арамейську. Це не могло залишити байдужими майбутніх болонських філологів. Але зауважимо, якщо в Болонському університеті існував факультет філології і теології, на який можна було вступати лише після того, як студент закінчив бакалавратуру і магістратуру факультету мистецтв (підготовчого), то в Оксфорді мови вивчали за дещо скороченою програмою лише на факультеті мистецтв (Linee, 2000, с. 147).

Становлення болонської «науки» не відбувалося в тісному зв'язку з монастирською культурою. І в цьому її особливість. Її представниками не виступали «вчені монахи», як було прийнято в Європі, її локальними осередками не були монастирські півчі школи. Щодо загальних поглядів на освіту й виховання тієї епохи, то вони відрізнялися демократичністю, вільністю поглядів і достатнім професіоналізмом, як на ті часи.

Висновки. Отже, аналіз економічних, географічних, політичних, соціальних і культурних передумов раннього формування Болонського університету довів, що кожна з цих передумов відіграла виняткове значення: без торгівельних шляхів, надання Болонії статусу «вільного міста», запрошення туди тих, хто бажав навчатися, з інших міст Європи та отримання ними громадянства не було б Болонського університету на межі раннього і класичного Середньовіччя. Фундамент для майбутнього освітнього процесу склала римська шкільна традиція, що довго не піддавалася віянням часу. Важливо й те, що в Болонії дворянство не відігравало значної ролі, а на перший план виходив демократичний уклад, адже місто рано отримало «вольності». Це різко відрізнялося від аристократичних привілеїв інших міст Європи.

Серед тенденцій, які можна прослідкувати в процесі становлення Болонського університету (весь його шлях від Школи вільних мистецтв до закладу вищої освіти), ми виділяємо *зворотні* (тенденція до застосування граматично-риторичних знань; використання всіх складників математичного знання (арифметика, геометрія, астрономія і музика); збереження окремих дисциплін

художнього та практичного характеру) та зустрічні (збереження поетико-музичної форми й зміна його змісту; поглиблення вивчення основ канонічного римського права; поглиблене вивчення граматики, римської літератури й риторики; поглиблене вивчення медицини, зокрема хірургії; поступове переродження старих традицій навчання в новіші форми).

Перспективи подальших досліджень. Ця проблема складна і не вичерпується тими працями, що є на сьогодні. Пріоритетним напрямом у її дослідженні вважаємо застосування методів порівняльної педагогіки при вивченні болонського факультету філології та теології з іншими європейськими теологічними факультетами.

Список використаної літератури

- Назаренко, Н. В., Цебрій, І. В. (2021). *Духовне життя країн Західної Європи в епоху Середньовіччя та раннього Просвітництва*: монографія. Старобільськ; Полтава: Формат+. Взято з https://chtyvo.org.ua/authors/Tsebrii_Iryna/Dukhovne_zhyttia_krain_Zakhidnoi_Yevropy_v_epokhu_Serednovichchia_ta_rannoho_Prosvitnytstva/
- Цебрій, І. В. (2015). Витоки професійного християнського церковного співу: Амвросій Медиоланський і Григорій Великий. *Естетика і етика педагогічної дії*, 9, 83-92. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/eepd_2015_9_10
- Цебрій, І. В. (2007). *Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя*: посібник для студентів історичних факультетів та вчителів історії. Полтава: ПОІППО. Взято з <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2801/1/Cebriy2.pdf>
- Barbagli, Marzio, Colombo, Asher, & Orsi, Renzo. (2009). *Gli studenti e la città. Primo rapporto sugli studenti dell'Università di Bologna*. Prefazione di Pier Ugo Calzolari, Bologna: Bononia University Press.
- Girolamo, Arnaldi. (1996). A Bologna tra maestri e studenti in Il pragmatismo degli intellettuali. *Origini e primi sviluppi dell'istituzione universitaria. Antologia di storia medievale*, 5, 47-66.
- Linee, David. (2000). Università e città: interazione culturale. In *Atti del Convegno di Studi*, Bologna 25-27 novembre 1999. Bologna: CLUEB.
- Romano, Andrea. (2000). Studenti e dottori nelle università italiane (origini – XX secolo). In *Atti del Convegno di Studi*, Bologna 25-27 novembre 1999 (pp. 134-149) Bologna: CLUEB.

Rostyslav Pidpalyi, Iryna Tsebriy

BACKGROUND AND MAIN TRENDS IN THE ESTABLISHMENT OF THE UNIVERSITY OF BOLOGNA

The article deals with the economic, geographical, political, social, and cultural prerequisites for the University of Bologna's establishment Relying, first of all, on the scientific works of Italian scientists, the authors show why the University of Bologna was the first to be formed in medieval Europe, which served as a solid basis for its emergence. Analyzing the above-mentioned sources, the authors of the article point to reverse and counter-trends in the process of formation of the university on its "secular" character. Thanks to the content-comparative method, internal parallels in the development of the first two European faculties, such as Bologna and Oxford, are drawn, and the differences between them are shown. The article also emphasizes the demand for professional graduates in the middle ages. The analysis of the economic, geographical, political, social, and cultural prerequisites of the early formation of the University of Bologna proved that each of the following prerequisites played

an exceptional role: no trade routes, granting Bologna the status of a “free city”, inviting those who wanted to study there from other European cities and obtaining their citizenship there would be no University of Bologna on the border between the early and classical Middle Ages. The foundation for the future educational process was laid by the Roman school tradition, which did not succumb to the vagaries of time for a long time. A significant role was also played by the fact that in Bologna the nobility did not play a significant role, and the democratic life of the communes came to the fore. It was sharply different from the aristocratic privileges of other European cities. Among the trends that can be followed in the process of the formation of the University of Bologna (all its way from the School of Liberal Arts to the institution of higher education), we single out the reverse (the tendency to use grammatical and rhetorical knowledge, the use of all components of mathematical knowledge (arithmetic, geometry, astronomy, and music), the preservation of individual disciplines of an artistic and practical nature) and the opposite (preservation of the poetic-musical form and change in its content, deepening the study of the basics of the study of canonical Roman law, in-depth study of grammar, Roman literature and rhetoric, in-depth study of medicine (in particular, surgery), the trend to the gradual transformation of old learning traditions into newer forms). This problem is complex and is not exhausted by the works that exist nowadays. We consider the usage of comparative pedagogy methods in the study of the Bologna Faculty of Philology and Theology with other European theological faculties to be a priority in the research.

Keywords: *The University of Bologna; “spudet”; education; prerequisites; trends; “seven paths”; “nine paths”; canon law; music; medicine.*

References

- Barbagli, Marzio, Colombo, Asher, & Orsi, Renzo. (2009). *Gli studenti e la città. Primo rapporto sugli studenti dell'Università di Bologna*. Prefazione di Pier Ugo Calzolari, Bologna: Bononia University Press.
- Girolamo, Arnaldi. (1996). A Bologna tra maestri e studenti in Il pragmatismo degli intellettuali. *Origini e primi sviluppi dell'istituzione universitaria. Antologia di storia medievale*, 5, 47-66.
- Linee, David. (2000). Università e città: interazione culturale. In *Atti del Convegno di Studi, Bologna 25-27 novembre 1999*. Bologna: CLUEB.
- Nazarenko, N. V., Tsebrii, I. V. (2021). *Dukhovne zhyttia krain Zakhidnoi Yevropy v epokhu Serednovichchia ta rannoho Prosvitnytstva [The spiritual life of the countries of Western Europe during the Middle Ages and early Enlightenment]: monohrafiia*. Starobilsk; Poltava: Format+. Retrieved from https://chtyvo.org.ua/authors/Tsebrii_Iryna/Dukhovne_zhyttia_krain_Zakhidnoi_Yevropy_v_epokhu_Serednovichchia_ta_rannoho_Prosvitnytstva/ [in Ukrainian].
- Romano, Andrea. (2000). Studenti e dottori nelle università italiane (origini – XX secolo. In *Atti del Convegno di Studi, Bologna 25-27 novembre 1999* (pp. 134-149) Bologna: CLUEB.
- Tsebrii, I. V. (2015). Vytoky profesiinoho khrystyianskoho tserkovnoho spivu: Amvrosii Mediolanskyi i Hryhorii Velykyi [The origins of professional Christian church singing: Ambrose of Mediolan and Gregory the Great]. *Estetyka i etyka pedahohichnoi dii [Aesthetics and ethics of pedagogical action]*, 9, 83-92. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/eepd_2015_9_10 [in Ukrainian].
- Tsebrii, I. V. (2007). Osvita v sotsiokulturnomu prostori Serednovichchia [Education in the socio-cultural space of the Middle Ages]: posibnyk dlia studentiv istorychnykh fakultetiv ta vchyteliv istorii. Poltava: POIPPO. Retrieved from <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/2801/1/Cebriy2.pdf> [in Ukrainian].

Одержано 07.10.2024 р.